

En hilsen fra Christian IV's tid

Dokumentet fra Outrup

John V. Jensen

Dokumentet fra Outrup

Et 400 år gammelt pergament forsynet med 12 segl, der er fundet i en dobbeltmuret skorsten!? Stemmen i telefonen kunne endvidere oplyse, at dokumentet skulle være fundet på en af egnens herregårde, men den svært læselige gotiske håndskrift betød, at indholdet var ejeren ubekendt.

Det lød jo spændende, men dens slags dokumenter er sjældne, så var det overhovedet ægte? Endnu vigtigere, hvad kunne der stå i det, siden det var forsynet med alle de segl og derpå indmuret – måske for ikke falde i de forkertes hænder? Hvilken herregård drejede det sig mon om, og hvorfor befandt dokumentet sig nu i Outrup? Enhver ordentlig museumsinspektør har naturligvis en smule Sherlock Holmes i sig, og derfor måtte jeg ud og se nærmere på sagen. Imens drønedes fantasien derudaf, hvad kunne det være? En godsejer-sammensværgelse, et vigtigt brev, et skøde eller endnu bedre – et skattekort?

Dokumentet skulle angiveligt være dateret 1616. Året da Christian IV (1588-1648) grundlagde Ostindisk Kompagnie, der skulle sikre Danmarks interesser som kolonimagt i Indien. Det var dengang Christian IV sloges med svenskerne om herredømmet i Norden og kun tre år efter, at selvsamme Christian havde besejret svenskerne i Kalmarkrigen (1611-13), og det var året, hvor kongens kansler Christian Friis døde. Mere lokalt ville dokumentet sikkert kaste lys over en periode, hvor kilderne er sparsomme. Med lidt held sad jeg altså med et hidtil ukendt dokument i hænderne, der i bedste fald kunne give os ny viden om danmarkshistoriske forhold. Med andre ord, hvilke historier kunne denne næsten 400 år gamle hilsen fra Christian IV's tid fortælle os?

paa deris Christelige tro, Siæl oc rett Sandsz

Om dokumentets ægthed var der ingen tvivl, da jeg først tog det i øjesyn. Og næsten øjeblikkeligt, da vi gik i gang med at tyde dokumentet stod det klart, at der ikke var tale om nogen hidtil hemmeligholdt godsejersammensværgelse eller datidens berygtede heksejagte – endsige et skattekort! Derimod var der tale om et juridisk dokument omhandlende nogle markskel. Det stod også klart, at det drejede sig om herregården Endrupholm og adelsmanden Jørgen Krag (1589-1643).

Imponerende ser det jo ud! Det gamle pergament fra 1616 med de 12 segl. Den gotiske håndskrift kræver dog lidt øvelse. ▶

En fuldstændig transskribering af dokumentet ser således ud¹

Niels Callesøn i Tierreborg, Herritz fougitt i Skadz herrids, Hans Jensøn i Uggelviigh, Jep Olluffsøn i Tiereborrig, tinghører, och Peder Skriffuer i Allerup Giørre alle Witterligtt, att Aar Christi 1616. Thissdagen den 14. May paa Skadz herritz ting har skickitt Erlic oc Velbiürdig Mand, Jørgen Kragh til Enderupholm Hans fuldmectig, Hans Madsøn i Hiorkier, som der loulig budis oc fick idt fuld tingsvidne, aff Søffren Jensøn i Libstrup, Jep Søffrinsøn i Solbierrig, Søffren Nielsøn i Hygom, Ib Hansøn i Novrup, Hans Jensøn i roust Hye, Christen Estrup i Veldbeck, Ebbe Mortensøn i libstrup oc Jacob Hanssøn i Nebil. Disse for^{ne} viij uvillige Dannemennde Endrectelige Vonde paa deris Christelige tro, Siæl oc rett Sandsz mett opracte fingre, adt di Nærværinde Huos vare, samme dag paa for^{ne}: ting, hørde oc souge der disse Epterscreffne viij Sandemende i for^{ne}: Herritt, som var Hans Jenssøn i Gammelbye, Chresten Hansøn i Veldbeck, Joen Terrkelsøn i Brøndum, Søffren Jensøn i Eisberrig, Gierloff Hansøn i Tierreborg, Girial Hansøn i Skouend, Mickel Estenss i Hostrup oc Niels Søffrinsøn i gesing, samptlieken stud her i dag, for en besiddendis tings domb oc liudeligen kundgiorde oc affsagde deris toug, Effter som Velbiürdig Jørgen Kraghs Fuldmectig Niels Chrestensøn Huolvande/Hielvandt haffde dennom til for^{ne}: ting, louligen opkreuffuit, tilkalditt oc Aduarde adt sette stene oc Stabel oc att giøre rett Marckskieil imellem Raffnsiømarck oc Grimstrup marck, imellem Raffnsiø marck oc Sadderup marck, Emellom Raffnsiø marck, Snoum? oc Gummis marck, imellem Raffnsiømarck oc Vongs mark, imellem Raffnsiø marck oc Størsbyll marck, Emellom Raffnsiø marck oc Omme marck. Der epter som dj ved dj ved dj menndt ved naffn Søffren Madsøn i Sedden oc Torsten Christensøn i gesing aff fougden paa tingit bleff opneffndt oc som saatte Fylding paa dennom i dag 8 dage sist forleden. Daa møtte dj samme dag paa for^{ne}: Aastederne, begynte oc toug først deris Ophouff ved en Enmerckis Eng liggendis i Raffnsiømarck efter velbiürdig Jørgen Kraghs laugheuffvdtz Indhold, der saatte dj den første steen, huos Beckbredden ved norduesthiørne paa samme Eng, imellem Raffnsiømarck oc Grimstrup Marck. Ittem derfra, rett frem vester paa saatte de 2 stenn i Moussen, Emellom Raffnsiømarck oc grimstrup Marck. Saa gick dj derfra til træd Eng, norden ved en gammel Eng grob, saatte dj den fjerde steen imellem Raffnsiømarck oc Grimstrup marck. Saa gick di derfra oc Vester neder i becken til mittstrømme, oc der saatte dj den femte steen, imellem Raffnsiømarck oc Grimstrup marck oc Sadderup marck. Och derfra udi Mittstrømme til Busk Eng, saatte dj den siette steen ved den anden steen, som stud tilforne ved Beckbredden Emellem Raffnsiømarck oc Sadderup marck oc emellem Raffnsiømarck, Gummis Marck, som Gummis marcks sandmantz breff lydde paa. Ittem derfra oc Øster paa til en Kloedtt Steen, som Skiller Raffnsiømarck, Gummis marck oc Vongs marck adt efter gammel Sandmentz breff indhold saatte dj den siuende steen, ved samme Kloedtt steen. Nock gick de fra den Kloede stien, oc Øster paa udi Moussen Emellom Raffnsiømarck oc Vongsmarck saate di den ottende steen. Nock Gick de derfra oc Øster under frem imellem Raffnsiømarck agger oc Vongs agger neden Høiknold, saatte de den Niende steen. Ittem Gick de fra samme steen til Vongs kircke Vey, saatte dj den tiende steen imellem Vongsmarck oc Raffnsiømarck. Och siden gick de neder adt Adelveyen imellem Raffnsiømarck oc Vongsmarck, oc imellem Raffnsiømarck oc Størsbyll marck, saatte dj den elffte steen. Saa gick di derfra oc nørpaa till Raffnsiømarck Vey saatte dj den tolfte steen, imellem Raffnsiømarck oc Størsbyll Marck. Saa gick dj derfra oc nørbedre till Ulffkrogs. I Banken til Mittstrømme satte dj den trettende steen, mellom Raffnsiømarck, Størsbyll marck oc Ome marck. Och siden gick dj derfra same steen langs ade Becken til mittstrømme, imellem Raffnsiømarck, Omb(?) marck oc Grimstrup marck til den norduest Hiørne ved den Enemerckis Eng, som dj satte den første steen, och der ende dj deris toug. Disse for^{ne}: Aasteder sted for sted Steen for steen lige som fors[chreff]uit staar s[v]joer dj ved deris Sandmentz toug oc Eedtt mett Opracte fingre, for rett marckskieil adt werre imellem forscreffne Marcke. Och Vedtog dj ald den diell, som lowen oc Recessen vedtager Stug Ornum oc Sierkiøb. Varssel for dinne Sandmendz touffs affsigelse oc deris eedtz beskriffuelse er tilforne omhiemblet oc tagen beskreffuitt efter tingsvidnis kiendelse. Och til dis ydermere Vidnesbiiurdt oc Sandhede bekreffning lader vij henge oc trøcke voris Zignetter her neden for met for^{ne}: Sandmentz Zignetter. Datum ut supra

att gjøre rett marckskiell

Det hele kan virke meget fremmedartet, men nu vil jeg se nærmere på dokumentets indhold og ad den vej forsøge at blive lidt klogere på denne tilfældige brik af en forsvunden verdens retspraksis og retssystem, sæder og skikke i det sydvestjyske på Christian IV's tid (1588-1648) i den forbindelse berøres også herremanden og jordbesidder Jørgen Krag til Endrupholm (1589-1643).

Den gotiske håndskrift virkede som en barriere, men med hjælp, øvelse og tålmodighed lod det sig både læse og forstå. Desuden hjalp det, at læse ordene højt og helst på jysk. Retstavningen var endnu ikke standardiseret og ser derfor også mærkelig ud, således staves det samme ord på flere måder i det samme dokument fx *imellem*, *emellom* og *imellom*. De fleste af stednavnene er ved nærmere eftersyn ganske lige til især, hvis man har et kort over det pågældende område. Fx stednavnene Raffnsøe marck, Uggelvig, der viser sig at være ældre stavemåder for Ravnsø mark og Uglvig. Dertil kommer naturligvis alle de fremmede begreber, som jeg vender tilbage til.

Selve det fysiske dokument måler 470 mm x 275 mm og er således ret stort. Teksten er nedfældet på pergament, men kunne i princippet også have været skrevet på papir. Dokumentets nederste kant er ca. 70 mm ombukket, og der er lavet tolv snit i dobbeltlaget, hvori der er sat pergamentsremme 6 mm brede og ca. 120 mm lange, og for enden af disse er en lille klump voks, hvor udstederne har sat deres segl. Seglenes rækkefølge følger ofte navnene fra teksten, men det stemmer dog ikke altid.² I dette tilfælde kendes underskrivernes bomærker eller våben dog ikke.

Dokumentet er skrevet af en professionel skriver og forfattet på typisk 1600-tals dansk, der siden 1400-tallet havde fortrængt latin som retssprog i Danmark og Norge. Sproget er en blanding af sjællandsk administrationsprog og skriversydvestjyske dialekt.³

Dokumentstypen er et såkaldt *tingsvidne*, dvs. et gammelt juridisk dokument, der i sin tid blev oplæst på tinget, i dette tilfælde på Skast herredsting og siden indført i tingbogen. Skast

herreds ældgamle tingsted lå ifølge historikeren Oluf Nielsen på den store hede, Tinghede, i nærheden af Grimstrup sognekirke lidt nord for den gamle landevej mellem Varde og Kolding.⁴ Herredstingene afholdtes i middelalderen typisk under åben himmel, hvor man i tilfælde af regnvejrs måtte søge ly på en nærliggende gård og først i 1637 opførtes et træskur i herredet, der dog ikke holdt længe.⁵

Dokumentet handler om *att gjøre rett Marckskiell*, dvs. en kontrol af nogle af herregården Endrupholms markskel. Indledningen er typisk for tiden omkring år 1600, idet det først nævner herredsfogeden i Tjæreborg Niels Callesøn foruden to andre (ansete) mænd samt skriveren. Dokumentets afslutning svarer ligeledes til, hvad man ellers kender: "lader vi henge oc trøcke voris Zignetter her neden for met for^{ne} sandmenntz Zignetter." Efterfulgt af de latinske ord *Datum ut supra*, der betyder: dato – altså tirsdag d. 14. maj 1616.

Det fremgår af teksten, at otte *uvillige dannemænd*⁶ dvs. pålidelige og hæderlige mænd (nævninge) var til stede da dommen blev afsagt på herredstinget, hvor de fungerede som vidner, samtidig oplyses deres navne og bopæl. Derefter erfarer vi, at også otte sandemænd, hvis navne og bopæle vi ligeledes får oplyst, var til stede på herredstinget den dag i maj 1616, hvor de sværgede og afsagde deres *tov* (toug, touff), det vil sige *dom*, i markskelssagen. Man ser at danne- og sandemænd alle kommer fra lokalområdet Solbierrig/Solbjerg, Roust Hye/Roust Høje osv.

Sagen var tilsyneladende opstået ved, at Jørgen Krags fuldmægtig Niels Chrestensøn havde krævet at få orden på markskellene ved at *sætte sten og stabel*, som det hedder, mellem Ravnsømark og Grimstrupmark, imellem Ravnsømark og Sadderup mark, imellem Ravnsømark og Snoum? og Gummemark, imellem Ravnsømark og Vongs mark, imellem Ravnsømark og Størsbølmark og sidst imellem Ravnsømark og Ommemark. Derefter gives et resumé af, hvordan sandemændene otte dage forinden gik rundt på Jørgen Krags og Endrupholms jorder. Det fremgår også, at godsejer Jørgen Krag ikke selv deltog i vandringerne, men at han i sagen var repræsenteret af sine betroede Niels Chrestensøn Houlvande/

SCH

R.I.D.T.

H.E.R.R.I.D.T.

Gulde

Neuburg

Bisthoff

Wendrup

Galphie

Fundm.

Eybau

Gundrup

Faaburg

Alainmühl

Brondun.

Nebell

Rosthof

Weyrup

Globoen

Wagelfing

Solburg

Grimfeng

Weyburg

Globoen

Wagelfing

Solburg

Grimfeng

Weyburg

Globoen

Wagelfing

Solburg

Grimfeng

Weyburg

Globoen

Wagelfing

Solburg

Grimfeng

Weyburg

Globoen

Wagelfing

Solburg

Grimfeng

Weyburg

Globoen

Wagelfing

Solburg

Grimfeng

Weyburg

Globoen

Hielvandt og Hans Madsøn i Hjortkær. Ofte optræder adelsmænd på tinget side om side med bønderne, men det gælder nu ikke i dette tilfælde, hvor Jørgen Krag ikke selv er med på marken for at sætte skelsten.⁷

På markvandringen hører vi om de otte *sandemænd* samt de to *høringsmænd*. I dokumentet kan vi så læse om, hvordan disse ti retskafne mænd gik rundt til *Aastederne* og under ed og ved håndsoprækning *saatte*⁸ den første, den anden og den tredje sten, som der står. Man lægger mærke til, hvordan det hele tiden beskrives meget nøje, hvor skelstenen befinder sig, hvorfor de mange gentagelser af *Raffnsiø Marck* og *Gummi Marck* osv. I mangel på vejnavne, matrikelkort og lignende var det måden at orientere sig på, og derfor spiller fikspunkter i landskabet, fx. et højdedrag, moser, en bank eller et åløb, samt menneskeskabte landskabsmærker, fx grøfter, gærder, kors ristet i et træ eller som her skelsten, en vigtig rolle.

Lovgivningen i 1600-tallet påbød inden de såkaldte landboudskiftninger, at markskel skulle markeres tydeligt fx med sten, hvorunder der skulle lægges kul eller flint, så man efterfølgende kunne sikre sig, at stenen faktisk var en skelsten og ikke bare en af markens tilfældige sten.⁹ Juristen Christen Veylle gav i 1665 vedrørende markskel følgende forklaring: "Marckskiel skal sværgis paa stederne/ oc siden liusis paa Tinge/ idest, affsigis paa Tinge/ oc der effter tagis Tingsvidne."¹⁰ Beskrivelsen stemmer nøje med de oplysninger, som vi har fra dokumentet, der var herredstingets officielle afgørelse samt jordbesidderens retsgyldige bevis, og som han formentligt gemte omhyggeligt i sit arkivskab klar til fremvisning på forlangende.

I et landbrugssamfund, som 1600-tallets danske, var markskel naturligvis af stor betydning, for den, der ejede jorden besad også magten. Markskel betegnede både i kongeriget og Slesvig-Holsten, indtil udskiftningen i tilslutning til landbo-

reformerne i slutningen af 1700-tallet, grænsen mellem to eller flere landsbyers jordtilliggende.¹¹ Jordbesiddelsesforholdene var i 1600-tallet helt anderledes end i dag, og godsejeren og adelsmanden Jørgen Krags jord varetog bl.a. godsets fæstebønder, der hørte til i de små landsbyer, som hørte ind under godserne, og i landsbyerne fandtes et jord- og dyrkningsfællesskab, og for bøndernes vedkommende med nogen hovedripligt til herremanden – i 1600-tallet mindre udbredt end i 1700-tallet. Således kan man hos M.A. Ebbesen læse, at: "I Vong ejede Endrupholm saaledes 16-17 ejendomme i Vong, i en Raunsø en 3-4 stykker foruden et par i Gummemark [...] Aarre By tilhørte nogle Aar saa godt som helt Endrupholm Gods" (ca. 24 fæstesteder). I Fåborg hørte 12 ejendomme til Endrupholm og i Vrederup 8 osv.¹² Først med udskiftningerne sent i 1700-tallet dukker selvejerbonden igen op i historien. I 1616 var markskelssager derfor et anliggende for storbønder – og ikke som man kunne tro, at dokumentets 12 segl tilhørte de mange lodsejere, som havde jord op til Endrupholm og Jørgen Krag.

Det gamle tingsvidne er altså en lokal variant af en standardiseret juridisk procedure fra 1600-tallet. Lad os nu prøve at se nærmere på nogle af de gamle begreber *herredsfoged*, *dannemænd* og *sandemænd*, der igen vil kunne give os nogle oplysninger om datidens retspraksis og retssystem.

Dannemænd og sandemænd

Dokumentet beretter som nævnt om både herredsfoged, dannemænd og sandemænd. *Herredsfogeden* kendes tilbage fra 1300-1400-tallet, hvor herredsfogedens opgave bestod i at varetage kongens interesser, i dette tilfælde på Skast herredsting. I dette tilfælde optrådte Niels Callesøn fra Tjæreborg som tingleder og dommer i forbindelse med retssager eller markskelsforretninger. Foruden straffesager forestod herredsfogeden også tinglysningen af fx skøder og pantebreve samt bekendtgørelsen af kongelige love.¹⁴ Mange vil sikkert kunne huske herredsfogeden optræde som dommer i St. St. Blichers novelle *Præsten i Vejlbye*, hvor han begik justitsmord med henrettelsen af præsten.

◀ Johannes Mejers håndtegnede kort fra ca. 1650.¹³

De otte uvildige *dannemænd* var udvalgte hæderlige og pålidelige mænd svarende til en slags nævninger. Deres funktion var i dette tilfælde at protokollere samt at stå inde for gyl-digheden af herredstingets dom. Dannemændene optræder i dokumentets første del, hvorefter de såkaldte sandemænd helt tager over.

Titelbladet til Christen Osterssøn Veylles fortegnelse over gamle juridiske begreber fra 1665 med den flotte titel: Glossarium juridicum Danico-Norvegicum. Værket er en nøgle til forståelsen af gamle danske retsbegreber.

Sandemændene og sandemandsinstitutionen var en retsinstant med rødder helt tilbage til middelalderen. Således støder vi på dem i de gamle landskabslove fx Jyske Lov fra 1241, som gjaldt for Fyn og Jylland. På Sjælland tales der i gamle tingsvidner ikke om sandemænd, men om *oldinge*, men med en tilsvarende juridisk funktion.

Ifølge Jyske Lov skulle hvert herred have otte sandemænd, som udnævntes på livstid af kongen. Sandemændene havde imidlertid ikke blot sådanne umiddelbart trivielle sager som afgørelse af markskel, men deltog også i grovere sager så som mord, voldtægt, herredsskel, hærværk, om *sår*, som *gives med kniv*, om kirkens jord, om bortførelse med vold, om bånd og fængsel mm.¹⁵ Markskelssager blev, som det fremgik i dokumentet, afgjort ved, at sandemændene *gjorde deres tov*, dvs. en udtalelse, som tinget og herredsfogeden lagde til grund for en eventuel dom.

Op gennem 1500-tallet kom sandemændene til at spille en stadig vigtigere juridisk rolle og netop stridigheder vedrørende markskel, som vi har set det, blev først forelagt sandemændene. Om den længst forsvundne sandemandsinstitution får man god besked hos føromtalte Christen Osterssøn Veylles og hans bog: *Glossarium juridicum Danico-Norvegicum* fra 1665. Vejlle definerer sandemændene således: "Sandmand/ er et gammelt Dansk Ord/ som på latin kaldis Veridicus, en sandrue Mand/ oc den som siger Sandhed oc det som sandt er/ oc hafver et ærligt/ oprigtigt Naffn oc Rycte."¹⁶ Sandemænd skulle være til at stole på og dernæst være klar til at aflægge ed på deres kendelse.

Christen Vejlle skriver følgende om:

Marckeskiel. Vorder der Trætte om Marckeskiel/ da skulle Sandmænd aff det samme Herrit/ stable enten med Stock eller Steen/ oc svære siden på den Sted/ der som Ret Skieler/ at de hafve gjort Ret. End/ er det baade Marckeskiel/ oc Herrits skiel/ der mand Trætter om/ da skulle fire aff et Herrit/ oc fire aff et andet Herrit, de der næst boende/ skielle om det sandeste de vide/ oc svære paa Steden/ at de gjorde Ret/ oc liuse det siden paa Ting.¹⁷

I tilfælde af stridigheder vedrørende markskel skulle sandemændene stable stok og sten og sværge på, at de gjorde ret, som der står. Beskrivelsen svarer ganske nøje til det, vi så i dokumentet fra Endrupholm, nemlig at sandemændene først foretog en markskelsvandring og siden lyste deres tov eller dom på herredstinget. I ovenstående tilfælde kunne det dog klares uden indblanding af sandemænd fra naboherredet.

Om Veylles bog bør det nævnes, at det drejer sig om et juridisk opslagsværk med forklaringer på mange af Jyske Lovs allerede dengang gamle gloser, som efter godt 400 år ikke længere altid lod sig forstå uden nærmere forklaring i midten af 1600-tallet. Et misforhold, der som bekendt blev rådet bod på knap 20 år senere i 1683 med Christian V's *Danske Lov*. Veylles bog vidner i høj grad om, hvor tiltrængt en modernisering og revision af de middelalderlige landskabslove var blevet, men nu snart 350 år senere er den en uvurderlig kilde til forståelse af datidens retspraksis og retssystem.

Skulle de stridende parter imidlertid være utilfredse med de lokale sandemænds afgørelse, kunne den appelleres, hvorefter *ridemændene*, der typisk var adelsmænd, kom ind i sagen og fandt en afgørelse, men det fremgår klart hos Veylle, at dette kun burde opfattes som en sidste udvej:

End/ er der ey Minde til/ at før var omsoret/ oc vil Kongen ride Marckeskiel/ da staa det for fulde/ dog maa hand ey komme aff u:vare til/ saa at det er dølt for enten aff denem/ der i den Deelee er: Bedre er det dog/ at Marckeskiel sværis/ end rides/ fordi det er dem best vitterligt/ der næst sidde.¹⁸

Vi ved dog ikke, hvorvidt Jørgen Krag stillede sig tilfreds med sandemændenes dom – eller om han valgte at appellere herredstingets afgørelse, som så herefter blev en sag for kongens ridemænd.

Proceduren omkring *sandemandstov* vedr. markskelsforretninger, som dokumentet beskriver så levende, gik af brug i slutningen af 1700-tallet i takt med udviklingen af mere nøjagtig landmålingsteknik og stigende anvendelse af

dokumenter og kort i forbindelse med ejendomsforhold. Fra den tid dukker landsinspektøren op og er herefter den, der opmåler og fastsætter markskel.

Hele proceduren og fremgangsmåden kan forekomme meget fremmed for moderne mennesker. Men ser vi på det juridiske, virker sandemændenes edsaflægning måske ikke så fremmed endda. Edsaflægning bruges stadig i moderne retssager. Mere fremmed virker dokumentets beskrivelse af sandemændenes travetur ude på markerne. Vor tids landmålere må også af og til ud og opmåle og kontrollere skel, men de ledsages næppe af et stort følge, der sværger ved skellene.

Denne pedantiske måde, hvorpå tilhørerne på tinget fik meddelelse om sagen, virker antikveret og vidner naturligvis om dokumentets alder, længe inden landboreformer, udskiftninger og selvejerbønder. På det tidspunkt boede hen ved 80 % af den danske befolkning på landet, mens de resterende befandt sig i købstæderne og i hovedstaden. Af matriklen fra 1688, der svarer nogenlunde til forholdene i 1616, fremgår det desuden, at kun omkring 1,6 % af al ager og eng i Danmark var ejet af selvejerbønder, mens ca. 85 % af al jord tilhørte kronen og godsejerne¹⁹, så *velbyrdig mand* Jørgen Krag til Endrupholm, som vi skal høre om nu, var en ganske betydelig mand.

Erlig og velbiurdig Mand Jørgen Krag til Endrupholm

Dokumentets måske vigtigste person er adelsmanden Jørgen Krag til Endrupholm, hvilket er lidt ironisk, fordi han i modsætning til alle de andre, der nævnes i dokumentet, som den eneste, glimrer ved sit fravær. Til gengæld er Jørgen Krag i kraft af sin position som herremand og adelig – den som vi næsten 400 år senere har lettest ved at finde oplysninger om.

Vi kender hans træk fra et bevaret portræt dateret 1625, der viser en patriarkalsk adelsmand klædt moderigtigt i renæssancens stil. Venstre hånd hviler på sværdet, mens højre hånd er knyttet og stukket i siden og fremhæver den beslutsomme kriger Jørgen Krag. Det myndige blik, det kortklippede hår og det kraftige skæg understreger de mandige træk

Erlig og velbiurdig Mand, Jørgen Kragh til Enderupholm. *En rigtig renæssancemand iført sort højhalset dragt med guldknapper og pibekrave og ørenringe. Venstre hånd hvilende på kården og på tommelfingeren anes en blå signetring med Krag-slægtens våben. Ved højre hånd ses adelsmandens lydige hund. Øverst til højre ses det Krag-Juelske alliance våben. Portrættet (112 x 68 cm) er dateret 1625 malet af ukendt kunstner. Privat eje.*

Krag-slægtens våben. Denne Slægt, som ikke maa forvexles med [...] den sjællandske Æt af samme Navn, førte i sit Vaaben tre Krager i Sølv-Felt og på Hjelman en flyvefærdig Krage, som der står i Danmarks Adels Aarbog fra 1899, der opregner anerne i den nu uddøde jyske Krag-slægt.

hos den frygtindgydende herre, som vi her har med at gøre. Billedet er helt typisk for tiden, der dyrkede det maskuline.

Uanset hvorledes den virkelige Jørgen Krags fremtoning må have været, er der ingen tvivl om, at maleren, som er ukendt, forstod sine virkemidler og til eftertiden har overladt os et fortræffeligt minde om en rigtig vestjysk "renæssancefyrste".

Erlig oc Velbiurdig Mand, Jørgen Kragh til Enderupholm (1589-1643) var søn af Erik Krag til Kjellingborg (Aabjerg) og Lydum.²⁰ Jørgen Krags forbindelse til herregården Endrupholm beroede på hans ægteskab med Anna Vind i 1609, hvis far Christen Vind var blevet dræbt af Hans Stygge fire år tidligere. Inden ægteskabet med arvingen til Endrupholm, havde Jørgen Krag allerede været aktiv på egnen bl.a. ved at opkøbe flere gårde og møller bl.a. Holsted Mølle af Kristen Lange til Hesselmed ved Oksbøl.

Ikke alene havde Jørgen Krag haft held til at erobre Anna Vinds hjerte. Han optrådte også som bygherre, og i årene 1618-22 rejste Jørgen Krag den første hovedbygning på Endrupholm, hvis udseende, vi desværre ikke kender, fordi den i begyndelsen af 1800-tallet måtte vige pladsen for den nuværende hovedbygning.

Portrættet fremhæver som sagt krigeren Jørgen Krag og blot til pynt var sværdet da heller ikke, for vi ved, at Krag var indkaldt under Aarhus-fanen i Kalmarkrigen i 1611, og at han senere tog del i den såkaldte Kejserkrig 1625-29, hvor han i 1627 som løjtnant for et kompagni jyske ryttere og senere i 1628 i Thage Thotts kompagni i Skåne.²¹

Den danske krigslykke var det så som så med, og det er uvist, hvorvidt Endrupholm led overlast af efterfølgende fjendtlige invasion og den massive udplyndring af Jylland i 1627. Det er ligeledes uvist, hvor meget Jørgen Krag reelt boede på Endrupholm. Alt tyder nemlig på, at han tilbragte sine sidste år på Mors, hvor han ejede Dueholm kloster og Skarpenborg gods. Her døde han i 1643 i en urolig tid, da nationen endnu engang var involveret i en krig med svenkerne, den såkaldte Torstensson-krig (1643-1645).

Ikke nok med det så efterlod krigeren og bygherren Jørgen Krag sin enke Anna Vind med en elendig økonomi. Efterfølgende

var hun nødt til at pantsætte godset og siden optage store lån hos sin søstersøn, den unge og siden berømte kansler og gehejmeråd Erik Krag til Lydum, som siden overtog enkens fallitbo.²² Hvordan var det mon kommet så vidt? Tilfældigvis ved vi fra Ribe-købmanden Hans Nielsen Friis' regnskabsbøger, at Jørgen Krag og sikkert også hans hustru, var blandt købmandens allerstørste kunder. Således oparbejdede Krag og hans kone Anna Vind i løbet af en årrække en kæmpegæld hos Ribe-købmanden. En gæld, der svarede til værdien af en de store købmandsgårde i Ribes fornemste gade.²³ Anna Vind beholdt i første omgang Endrupholm, men var nu *temmelig fattige Omstændigheder*, som den velkendte historiker Oluf Nielsen (der i øvrigt var født på herregården Endrupholm i 1838) skrev.²⁴ Hvorvidt Anna Vind hjalp sin mand ned i den økonomiske ruin, ved vi ikke, men det var hende, der indtil sin død i 1667 måtte tåle ydmygelserne i kølvandet på Kragparrets økonomiske deroute.

Alt dette hører vi naturligvis intet om i markskeldokumentet, men det var som godsejer og storbonde, at Jørgen Krag havde brug for tingsvidnet med de 12 segl, som han antageligt opbevarede i sit arkivskab på Endrupholm.

Det gamle arkivskab

På Varde Museum opbevares et gammelt arkivskab, der efter konstruktion og bemaling at dømmes må stamme fra sidste halvdel af 1700-tallet. Gennem et par århundreder udgjorde dette skab i en vis forstand Endrupholms hukommelse, og det er så gammelt, at det engang har stået på Jørgen Krags gamle Endrupholm, hvor det måske har afløst et tidligere skab. Med sine mere end 200 år har det gamle skab været

Det gamle arkivskab fra Endrupholm, der formentlig er fra sidste halvdel af 1700-tallet. I dette skab opbevarede herremændene på Endrupholm sikkert "Dokumentet fra Outrup" inden det af ukendte årsager blev fjernet fra det øvrige godsarkiv, da dette i 1950'erne blev afleveret til Landsarkivet i Viborg. På skabet ses det mange forskellige forretninger som godsejerne på Endrupholm var involveret i.

vidne til herregårdens meget omskiftelige tilværelse gennem mange år.

Skabets mange skuffer fortæller os om, hvilke forretninger en godsejer måtte tage sig af. De har navne som: *Endrupholm, Skoeler og fattige, Hoverie, Tiende, Fiskeriet i Wongs Aae* mens andre vidner om hvilke sogne, der havde tilknytning til Endrupholm fx (Vester) Nykirke, Fåborg,

Grimstrup m.fl. Arkivskabet kan fortælle os meget om den tid og skufferne endnu mere, hvis ikke det var fordi, de var tomme, da skabet kom til Varde Museum.

Mærkeligt var det, da det pludselig gik op for mig, at jeg i museets magasiner jævnlig havde beundret præcis dette særprægede, men smukke skab, hvor det gamle markskelsdokument, som jeg nu havde i hænderne, sandsynligvis havde været opbevaret i over hundrede år.

Hvordan hang det nu sammen? Jeg fik jo oplyst, at det gamle tingsvidne fra 1616 blev fundet i forbindelse med nedrivningen af en dobbeltmuret skorsten. Helt usandsynligt er det vel ikke, at nogen har villet gemme dokumenterne et (brand-)sikkert sted – men samtidig indføjjer historien sig jo på smukkeste vis i de farvestrålende myter, der kan knytte sig til et hus med så lang en historie og så høj en alder som Endrupholm, men indmurede Jørgen Krag selv dokumentet?

Endrupholm på den en smuk decemberdag. Tøger de Teilmans hovedbygning fra 1805 har op gennem det 20. århundrede haft en omtumlet tilværelse, således har der været afholdsrestauration, hoteldrift og møbelforretning mm. Anlægget fremstår i dag meget velholdt.

Endrupholm er omtalt allerede i 1582 som Ennerupgaard, hvor Claus Skeel oprettede Endrupholm. Herregården ligger den dag i dag i naturskønne omgivelser tæt på landsbyen Endrup lidt nord for Bramming i kort afstand til Ravnsø-, Omme-, Grimstrup-, Vong- og Gummemark, som vi jo nu kender indgående fra markskeldokumentet. Som sagt skyldes Endrupholms tidligste hovedbygning Jørgen Krag, men den nuværende bygning stammer ”kun” fra 1805, da Tøger de Teilman afsluttede de udvidelser af den gamle bygning, som Teilmans far havde påbegyndt.²⁵ Teilmans udvidelse af Jørgen Krags gamle bygning blev som bekendt en, efter vestjyske forhold, statelig hovedbygning med to stokværk og to elegante krumme mellembygninger, der forbandt sidefløjene med hovedbygningen. Noget tyder på, at Teilman genanvendte dele af Jørgen Krags bygning, og det kunne teoretisk set godt have været den pågældende skorsten, hvori markskeldokumentet lå indmuret.

Et nærmere kig på Endrupholms historie kan måske fortælle os lidt mere. Således har herregården ikke mindst i løbet af det 20. århundrede haft en omtumlet tilværelse. I 1913 nedbrændte avlsbygningerne. I 1919 blev Teilmans hovedbygning indrettet til afholdsrestauration, hvorved den østre krumfløj på havesiden blev ødelagt ved opførelsen af en køkkenbygning.²⁶ En overgang var hovedbygningens sidefløje omdannet til stalde, og af flere omgange var det fine bygningsanlæg i dårlig forfatning. I 1963 udstykkedes Endrupholm, og det før så betydelige gods’ jordtilliggende reduceredes til bare 46 tønder land have og eng. Siden har herregården fungeret som restauration, hotel, møbelforretning mm.

Det fortælles lokalt, hvordan gæsterne, da Endrupholm i begyndelsen af 1960’erne for anden gang var blevet indrettet til restauration, havde mere eller mindre fri adgang til herregårdens gamle arkivskab, hvor resterne af det gamle godsarkiv antageligt befandt sig, og som det behandlede markskeldokument jo var og er en del af.²⁷ I forbindelse med efterforskningen talte jeg med flere, der havde gæstet restaurationen sidst i 1960’erne. De kunne fortælle, hvordan der dengang var uhindret adgang til stuerne og det gamle

arkivskab, og at der lå gammelt udseende papirer i det. Desværre kunne ingen af dem, jeg talte med, gøre nøjere rede for, hvad det så var for papirer, der lå i det gamle arkivskab. Så måske lå markskeldokumentet fra 1616 i skabet sammen med det øvrige godsarkiv – til fri afbenyttelse for tilfældige gæsters tilfældige tilskyndelser. Det kan rent hypotetisk også være på den måde, at dokumentet havnede i Outrup? Det nager dog lidt at tænke på, at dele af godsarkivet på den måde kan være blevet spredt for alle vinde, hvorved et unikt godsarkivs sammenhæng er blevet brudt – og interessant kildemateriale til belysningen af egnens historie – i bedste fald ligger spredt rundt i skrivebordsskuffer i private hjem, eller endnu værre, er blevet smidt ud, fordi arvinger ikke så nogen grund til at beholde dem.

Mine undersøgelser tyder imidlertid på, at de absolut væsentligste dele af Endrupholms godsarkiv, heriblandt dokumenter helt tilbage fra 1500-tallet, faktisk blev indleveret til landsarkivet i Viborg i begyndelsen af 1950’erne af proprietær Magnus Madsen.²⁸

Tilbage er nu spørgsmålet, hvorfor blev Jørgen Krags markskeldokument ikke afleveret sammen med resten af godsarkivet til Viborg dengang? Noget kunne jo faktisk tyde på, at dokumentet virkeligt i bedste kriminalromansstil var blevet indmuret. Det virker nemlig for sløset og usandsynligt, at arkivarerne eller Magnus Madsen bare lod gamle vigtige udseende pergamenter med laksegl ligge, da man overdrog arkivet. Men nu da vi kender markskeldokumentets indhold forekommer det dog mærkværdigt, at nogen skulle have fundet på at mure netop dette dokument inde, for hvordan forestiller man sig at skulle kunne bevise et gyldigt markskel med et på det nærmeste utilgængeligt bevis? Det forekommer usandsynligt, at Jørgen Krag selv, Anna Vind, Erik Krag, Thøger de Teilman eller nogen anden skulle have valgt at indmure og isolere ét markskeldokument fra det øvrige godsarkiv. Et dokument, der i takt med de såkaldte udskiftninger mere og mere mistede betydning.

Mest sandsynligt er det nok, at dokumentet på en eller anden måde blev tilbage, da arkivet kom til Landsarkivet, og at

det formentlig dukkede op i forbindelse med de ombygninger, der blev foretaget på herregården i 1960'erne, og måske i en skorsten, det ville i det mindste forklare hvorfor det blev isoleret. Det er sikkert rigtigt, at der i 1960'erne på Endrupholm herskede en lemfældighed for ikke at sige ligegyldighed over for herregårdens historie, således tvivler jeg ikke på de lokale historier om, at der var fri adgang til det gamle arkivskab, men heldigvis var størstedelen af godsarkivet væk da.

Som sagt blev det tomme arkivskab overdraget til Museet for Varde By og Omegn i 1980'erne. Foruden skabet kom også flere portrætter af herregårdens tidligere ejere, bl.a. Erik Krag, men desværre ikke Jørgen, også til museet, hvor de efter en yderst tiltrængt restaurering stadig befinder sig.

En hilsen fra Christian IV's tid

Når man bliver præsenteret for et næsten ulæseligt 400 år gammelt dokument, må det naturligvis undersøges. Hvad kunne sådan en hilsen fra Christian IV's tid ikke indeholde af interessante historier, der ville kunne kaste lys over egnens og måske endda nationens historie.

Der var, som det er fremgået, tale om et (relativt) almindeligt juridisk dokument – et såkaldt *tingsvidne* vedrørende nogle af herregården Endrupholms markskel. Dokumentet viste sig at være typisk i forhold til udformning, men også i forhold til indholdets mange standardformuleringer.

Selvom der ikke var tale om nogen sammensværgelse eller hekseproces, viste der sig alligevel at ligge en række interessante historier gemt i dokumentet – udover selve den udfordring, der lå i at tyde den gotiske håndskrift.

I stedet dukkede nogle af 1600-tallets retspraksisser og retsbegreber op knyttet til de gamle herreder, herunder sandemænd, dannemænd mm. Gamle retsinstanser, der enten har ændret karakter eller er helt forsvundet siden dokumentet blev skrevet. Retsbegreber, der gik tilbage til de

middelalderlige landskabslove, hvis rødder strækker sig til 1241 og Jyske Lov.

Ligeledes udfoldede historierne sig om den vestjyske adelsmand Jørgen Krag til Endrupholm og hans dybt forgældede enke Anna Vind, og der dukkede brudstykker frem af herregården Endrupholms lange og omtumlede historie. Det viste sig også, at mine første ængstelige antagelser om, at godsarkivet formentlig lå spredt for alle vinde, sandsynligvis blev gjort til skamme, fordi alt peger på, at betydelige dele af godsarkivet blev afleveret til Landsarkivet i Viborg i begyndelsen af 1950'erne. Derfor tyder meget på, at der med stor sandsynlighed kun kan have været enkelte dokumenter til "fri afbenyttelse" for gæsterne Endrupholm, mens huset fungerede som hotelvirksomhed og senere møbelforretning.

Samtidig fik vi også historien om den dobbeltmurede skorsten, og hvordan dokumentet fra Endrupholms godsarkiv ad snoede veje havnede i Outrup. Historien om den dobbelte skorsten er meget charmerende, men måske nok mere farvestrålende end sandsynlig, for det virker mærkeligt, at ét umiddelbart harmløst markskelsdokument blandt vigtige(re) Endrupholm-dokumenter skulle være blevet indmuret.

Ringen blev imidlertid sluttet, da det gik op for mig, at netop Endrupholms gamle arkivskab, hvor dokumentet sandsynligvis blev opbevaret gennem mange, mange år i dag befinder sig på Museet for Varde By og Omegn. Hvis det gamle skab kunne tale, så ville vi kunne få endelig besked om mangt og meget vedrørende Endrupholms lange historie, men det kan skabe som bekendt ikke. Derfor vil vi altid være henvist til tilfældige brikker af en verden, der en gang var.

John V. Jensen kan kontaktes på: jvj@vardemuseum.dk

Noter

1. I forbindelse med tydingen af dokumentet stor tak til Birgit Juul Kristensen Universitetsbiblioteket, SDU, Esbjerg, fhv. museumsinspektør ved Museet på Koldinghus Vivi Jensen, fhv. arkivar ved Landsarkivet i Viborg Ole Degn og forfatter og historiker Ole Færch – foruden Lokalhistorisk arkiv, Endrup. Desuden tak til Peter Munch Jensen, Museet på Sønderkov.
2. Ole Færch: *Diplomatarium Hornumense – Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing 1216-1636*. Aalborg 2004, s. 18. De enkelte segl er ikke blevet undersøgt, men det ville antageligt være muligt at identificere dem – også selvom der ikke er tale om adelsfolk, men almindelige borgere.
3. Oluf Nielsen: *Gamle jyske tingsvidner*. Lyngby 1882/1977. Bogen handler i høj grad om dialekt og skriftsprog, som det findes i de gamle tingsvidner. De ældste danske dokumenter forfattet på dansk er fra omkring år 1400.
4. Oluf Nielsen: *Skadst Herred*. København/Ribe 1882/1985, s. 3.
5. Oluf Nielsen 1882/1977, s. II. Nielsen skriver endvidere, at de gamle herredsting afholdtes under ganske primitive forhold og derfor er der næppe noget tingssted bevaret, kun tinghøjene kan endnu ses. Skadst herredsting afholdtes indtil Christian V's tid på Tingheden i Skadst sogn. Selvom Oluf Nielsen ikke mener, at der var noget hus, bliver der tilsyneladende omtalt et hus i dokumentet: "Disse for^{ne} viij uvillige Dannemennde Endrecteligen Vonde paa deris Christelige tro, Siæl oc rett Sandsz mett opracte fingre, udi di Nærværinde Huos vare, samme dag paa for^{ne}: ting."
6. Johan Hvidtfeldt (red): *Håndbog for danske lokalhistorikere*. København 1952-56, s. 191.
7. Oluf Nielsen 1882/1977, s. XII.
8. Christen Osterstørn Veylle: *Glossarium juridicum Danico-Norvegicum*. København 1665. *Saatte* betyder ifølge Veylle samdrægtighed, overensstemmelse eller forligte, hvilket kunne betyde, at sandemændene blot kontrollerede skelsten, der var der i forvejen – og ordet skal måske derfor læses "sätte"? Imidlertid har jeg rådført mig hos 1600-tals specialister som fhv. arkivar Ole Degn samt Ole Færch, der begge mener, at de "satte" skelstenene. I dokumentet veksler skriveren da også mellem "saatte" og "satte" for at gøre forvirringen total.
9. *Kong Christian den femtis Danske Lov* (1683), genoptryk. København 1929. Afmærkning skulle i henhold til Danske Lov ske ved at sandemændene, dvs. en gruppe uvildige personer, markerede markskellet ved hjælp af et underjordisk mærke i form af fx et stykke kul, tegl eller flint og et synligt mærke, fx en skelsten eller en pæl; herefter skulle sandemændene aflægge ed på, at markskellet var korrekt samt sørge for tinglysning.
10. Veylle s. 555.
11. Erik Alstrup & Poul Erik Olsen (red.): *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*. København 1991, s. 613.
12. M.A. Ebbesen: Om Endrupholms fæstevæsen. *Fra Ribe Amt* 1937, s. 98f.
13. Johannes Mejer: *Johannes Mejers Kort Over det Danske Rige*, Bind 2. Jylland og Fyn, Udg. af N.E. Nørlund. København 1942.
14. Se fx Alstrup & Olsen s. 331. En udførlig og næsten samtidig beskrivelse af herredsfogedens opgaver findes i Veylle.
15. Veylle s. 689.
16. Veylle, s.686.
17. Veylle, s 554f.
18. Veylle, s 554f.
19. Ole Feldbæk: *Gyldendals Danmarkshistorie* bind 4. København 1982, s. 31.
20. *Danmark Adels Aarvog* 1899, sextende Aargang. København 1899, s. 258; Carsten Teilman Hald: *Vestjyske adelsfolk*. Varde 1966, s. 84.
21. Oluf Nielsen 1882/1985, s. 81; *Danmark Adels Aarvog*, s. 258.
22. *Danske slotte og herregårde – Midtjylland* bind 13. København 1966, s. 355.
23. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe* 1-2. Århus 1981, s. 294.
24. Oluf Nielsen 1882/1985, s. 81.
25. *Danske slotte og herregårde*, s. 358f.
26. *Danske slotte og herregårde*, s. 360.
27. I *Danske slotte og herregårde* ses på s. 359 et billede af en "Borgestue" på Endrupholm. Billedet er taget af Niels Elswing, sikkert i forbindelse med bogens udgivelse i 1966. På billedet ses arkivskabet, som det stod, da der var offentlig adgang til Endrupholm i 1960'erne – desværre kan vi ikke lige kigge i skufferne for at se, hvad der var i dem.
28. På Landsarkivet i Viborg, hvor arkivet befinder sig, har jeg, med bistand fra arkivar Rolf Engell, fundet overdragelsesdokumenterne for godsarkivet. *Vestkysten* 12. juli 1961 beretter, "at gårdens [Endrupholms] arkiv findes velbevaret på landsarkivet i Viborg og hører til et af de fineste herregårdsarkiver, der findes." Hvorimod M.A. Ebbesen efter eget udsagn konstaterer at arkivet i 1938 befandt sig på Endrupholm. Ebbesen s. 97f.